

KATALOG IZLOŽBE

Stjepan Radić
(1871. – 1928.)

prigodom stopedesete obljetnice rođenja

Državni arhiv u Zadru
Zadar, rujan 2021. godine

Nakladnik

Državni arhiv u Zadru

Za nakladnika

Ante Gverić

Autori izložbe i teksta kataloga

Marijan Maroja, arhivski savjetnik

Ivana Burić, viši arhivist

Tomislav Vrsaljko, arhivski tehničar-reprograf

Fotografije

Tomislav Vrsaljko

Grafička priprema i tisak

Grafikart d.o.o., Zadar

Naklada

200

ISBN 978-953-7434-39-7

Organizator i nositelj projekta

DRŽAVNI ARHIV U ZADRU

u povodu Dana Državnog arhiva u Zadru 2021.

Sva prava pridržana.

Uvodna riječ

Stjepan Radić je jedan od rijetkih Hrvata koji je još za života postao povijesni velikan. Njegova govornička vještina i komunikativnost, idealističke i napredne zamisli, beskompromisno zagovaranje demokratskih i republikanskih ideja te dosljedno zastupanje hrvatskih nacionalnih interesa dovelo je do jednoglasne potpore naroda, ponajprije najbrojnijih seljaka, zatim ribara, težaka i malih obrtnika u svim hrvatskim krajevima. U nepokolebljivoj borbi za hrvatskog malog čovjeka suočavao se s političkim progonima, pritiscima i zatvorskim kaznama da bi mu, na kraju, život bio okončan nasilnim putem.

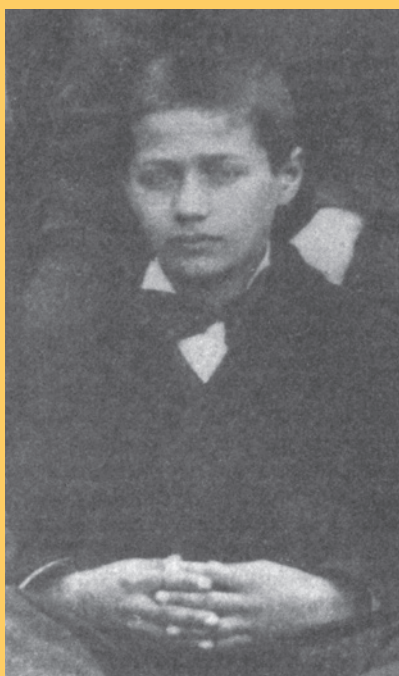
Upravo 150. obljetnica njegovog rođenja činila se kao izvrsna tema za izložbu kojom će se obilježiti Dan Državnog arhiva u Zadru 20. rujna. Tog je datuma 1624. godine generalni providur Francesco Molin, po ovlaštenju mletačkog Senata, osnovao Arhiv generalnog providura u Zadru koji već dugih 397 godina kontinuirano djeluje kao čuvar najvrijednije kulturne baštine Dalmacije i zadarskog kraja.

Zahvaljujemo Ministarstvu kulture i medija RH koje je prepoznalo i financijski pomoglo ovu izložbu, zatim Hrvatskom državnom arhivu, Državnom arhivu u Zagrebu i Zavičajnom muzeju u Biogradu na Moru za posuđene izložke bez kojih ova izložba ne bi mogla biti realizirana.

Autori

Rodni dom Stjepana Radića u Trebarjevu Desnom

Fotografija S. Radića iz 1884. godine, kada je imao 13 godina

Broj 57.

Ispravit

SVJEDOČBA.

Radić Stjepan iz Trebarjeva Desnoga

svakak. *svetoga* razreda u *kr. gimnaziji zagrebačkoj*, dječica ovisno za *prve* polugodište školske godine 1887/88. *rođ. 1. siječnja*

Stjepan Radić

Ispravit

Uspjeh u pojedinih nastavnih predmetih:

Školski jezik:	<i>10</i>		
Latinskim jezikom:	<i>10</i>		
Grčkim jezikom:	<i>10</i>		
Njemačkim jezikom:	<i>10</i>		
Matematikom:	<i>10</i>		
Fizičkim i kemijom:	<i>10</i>		
Pisanim:	<i>10</i>		
Prepisivanjem:			
Spječivanjem:			

Ispisuje kao *svjedok* *Stjepan Radić* *13. siječnja 1888.*

Stjepan Radić

Ocjene su:

1. razred	2. razred	3. razred	4. razred
5. razred	6. razred	7. razred	8. razred

Svjedodžba 6. razreda, 1888./89.

Stopedeseta obljetnica rođenja Stjepana Radića Učitelja i Vođe hrvatskog naroda

(11. lipnja 1871. – 8. kolovoza 1928.)

Dana 11. lipnja 2021. godine hrvatski narod obilježava veliku obljetnicu, 150 godina rođenja Stjepana Radića, učitelja i vođe hrvatskog naroda i predsjednika Hrvatske seljačke stranke.

Stjepan Radić rođen je 11. lipnja 1871. godine u Trebarjevu Desnom, nedaleko Siska. Rođen je kao deveto dijete od jedanaest koliko su ih imali njegovi roditelji Imbro i Ana (Jana) Radić rođena Posilović. Obitelj je bila siromašna, ali je otac Imbro koji je počeo gospodariti s tri rala zemlje, uz to je bio i vješt kolar, neumornim radom, za dvadesetak godina postao jedan od prvih gospodara u selu. Svu je djecu poslao u školu u Martinsku Ves, iako je do škole bilo tri kilometra hoda. Istovremeno su u obitelji bila i po tri đaka koje je trebalo opremiti za školu.

Stjepan Radić je od rođenja imao velikih problema s vidom. Bio je poluslijep od kratkovidnosti, a kasnije je bolovao i od dijabetesa. Pučku školu završio je s odličnim uspjehom. Pročitao je gotovo sve knjige iz učiteljeve knjižnice. Radi njegove kratkovidnosti roditelji nisu bili za to da Stjepan nastavi školovanje. Unatoč tome Stjepan se nakon završene pučke škole jedan dan pojavio u Zagrebu kod svog starijeg brata Antuna koji od 1881. godine bio učenik gimnazije u Zagrebu uz skromnu stipendiju. Antun je Stjepana upisao u gornjogradsku gimnaziju i pomagao od svoje stipendije. Prvu godinu je plaćao Stjepanu stanarinu. Zagrebačko društvo čovječnosti osiguralo mu je ručak. Kao odličan učenik, koji je već prve godine u svjedodžbi imao sve izvrsne ocjene i uzorno ponašanje, pozvan je na smještaj u Nadbiskupsko sirotište, koje je na kraju godine morao napustiti. Kao razlog je navedeno, na temelju nalaza liječnika okulista, da će za dvije godine oslijepiti. Pravi je razlog bio sukob sa starijim učenicima koji su tlačili mlađe, a Radić se nije dao tlačiti.

Od trećeg razreda izdržavao se od davanja poduke drugim učenicima. Po završetku nastave, za vrijeme praznika, pošao je sam iz Zagreba do Koprivnice i onda Podravinom i Podunavljem do Zemuna i Beograda, a potom Posavinom natrag u Sisak. Na putovanju je vodio dnevnik u kojemu je bilježio što narod misli o gospodi i vlasti, kakvo je seljačko gospodarstvo, kakve su škole, putevi i drugo. Već tada, s petnaest godina, Stjepan Radić je odlučio da poslije školovanja neće stupiti u državnu službu, nego će se posvetiti politici, ili kako se u njegovoj kući govorilo, da će *učiti i braniti narod*. U četvrtom razredu došao je u sukob s razrednikom koji je tukao učenike, a Radić ih je branio. Ravnatelj gimnazije dao mu je za pravo, ali ga je i savjetovao da ode iz zagrebačke gimnazije. Radić ga je poslušao i četvrti razred završio u Rakovcu kod Karlovca u teškim uvjetima jer nije imao poznanstava niti je davao instrukcije.

Peti i šesti razred gimnazije ponovo je završio u Zagrebu. U to vrijeme počinju i njegove prve političke borbe i sukobi s vlastima, uhićenja i zatvori koji ga prate do konca života.

Polovicom travnja 1888. godine ban grof Khuen Hedevary ukinuo je hrvatsku operu. To je toliko ogorčilo Radića da je prilikom posljednjeg prikazivanja Zajčeve opere Nikola Šubić Zrinski u zgradi starog kazališta više puta uzviknuo *Slava Zrinskom!* i *Dolje tiranin Hedevary!* Radi toga je osuđen na tri dana zatvora. Iz škole nije isključen, nego mu je savjetovano da sam izostane.

Iza toga Radić je krenuo u Rusiju. Najviše je boravio u Kijevu gdje je naučio ruski jezik. Radi tog putovanja 1889./90. postao je politički sumnjiv. Ravnatelj gimnazije Divković mu je naložio da napusti školu, jer *održava neke tajne sastanke*. Nekoliko dana zadržan je na promatranju u umobolnici, a nakon toga je pod oružanom pratnjom prognan u Trebarjevo. Tu je ostao godinu dana koje je iskoristio za temeljitu pripremu za privatno polaganje razreda i mature. Maturu je položio 1891. godine u Rakovcu.

U jesen 1891. godine je upisao studij prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Tu završava prvu i drugu godinu. U to vrijeme nije se priključio ni jednoj političkoj stranci, raspravlja o politici s mnogim istaknutim političarima, akademikima, sveučilišnim profesorima.

Godine 1893. proslavlja se tristota obljetnica pobjede hrvatskoga bana Tome Bakača nad Turcima kod Siska. Na proslavu u Sisku, kao predstavnici studenata Sveučilišta, poslani su Stjepan Radić i još jedan student. Mađaronski načelnik je nazdravio banu Khuenu Hedervaryu s pohvalama, na što je Stjepan Radić oštro prosvjedovao riječima *Mi ovdje slavimo tristogodišnjicu pobjede hrvatskoga bana, a ne slavimo desetogodišnjicu pašovanja mađarskoga husara*. Zatim je dodao *Dolje Khuen!* Zbog te izjave je osuđen u Petrinji na četiri mjeseca strogog zatvora i isključen sa Zagrebačkog sveučilišta. Zatvor je iskoristio za učenje češkog jezika. Po izlasku iz zatvora uputio se u Prag gdje nastavlja studij prava. U Pragu se uključuje u javni i politički život.

Poljeće. Od 1/10 1891		do 7/4 1892			
Semestre. A		usque ad			
Predavanja i imena učitelja (Index scholarum et nomina magistrorum)	Koliko ura na nedjelju (Quot per hebdomadam horas scholarum habuerit)	Potvrda kvestorova o naukovini (Dilectum solum aut immunitatem legitime comprobati testatur quæstor)	Potvrda učitelja o upisu (Receptum eorum testatur magistri)	Potvrda učitelja o polaženju predavanja (Scholas frequentatas testatur magistri)	Bilješke (Adnotata)
Institucije rim. prava Dr. Alex. Egendorfer	6				
Grčki jezik, histor. rim. prava Dr. J. Egendorfer	2				
Opća povijest prava Dr. Fr. Speyer	4	opisati se od riele naravnice			
Povijest rim. prava Dr. Leo Mallon	4				
Povijest hrvatskoga prava prof. Smičich	5				

Studentski indeks Stjepana Radića, akademska godina 1891./1892.

U ljeto 1894. godine, na jednom izletu, upoznaje svoju buduću suprugu, maturanticu učiteljske škole Mariju (*Marženka*) Dvoržak s kojom se u jesen 1898. u Pragu i vjenčao. Žena Marija cijeli je život bila vjerna i aktivna provoditeljica Radićeve politike.

Zbog sukoba s policijom na jednoj studentskoj skupštini u jesen 1894. biva uhićen i osuđen na deset dana zatvora, a nakon kazne je bio protjeran iz svih zemalja austrijskog dijela Monarhije. Senat Sveučilišta u Pragu isključio ga je s Praškog sveučilišta. U siječnju 1895. godine odlazi u Budimpeštu nastaviti studij.

U jesen 1895. car i kralj Franjo Josip I došao je u Zagreb na otvaranje nove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta. Mađari su željeli pokazati caru i kralju kako je Khuen pokorio Hrvatsku. Protiv toga se organizirala zagrebačka studentska mladež predvođena Stjepanom Radićem i 16. listopada 1895. na Jelačićevu trgu priredila demonstraciju. Na demonstraciji je spaljena mađarska zastava uz uzvike: *Živio hrvatski kralj Franjo Josip I! Slava Jelačiću! Abcug Mađari!* (odlazite Mađari). Glavne kolovođe tih demonstracija bile su uhićeni i osuđeni na dva do 6 mjeseci zatvora i isključeni sa Zagrebačkog sveučilišta. Radić je osuđen na 6 mjeseci zatvora, a kaznu je odslužio u zatvoru u Bjelovaru. Vrijeme u zatvoru iskoristio je za učenje još jednog stranog jezika, i to francuskog.

Poslije izdržane kazne Radić ponovo odlazi u Rusiju, uči ruski i poljski jezik, jer namjerava nastaviti studij u Moskvi ili Krakovu. U to vrijeme bavi se mišlju o oslobođenju hrvatskog i svih slavenskih naroda. Odustaje od planiranog studiranja u Rusiji, i uz preporuke nekih praških profesora, 1897. godine odlazi u Pariz gdje upisuje Slobodnu školu političkih znanosti. Na toj školi diplomira kao jedan od najboljih studenata s temom *Hrvatska i južni Slaveni*. Vraća se u Prag gdje sa suprugom Marijom započinje plodnu publicističku djelatnost. Međutim, policija mu je na osnovu prijašnjeg progona naredila da u roku 24 sata napusti Češku. Radić s obitelji

Stjepan Radić sa suprugom i starijom kćerkom Milicom, Prag 1900. g.

seli u Zemun gdje radi kao dopisnik više čeških i europskih glasila. Konačno, početkom 1902. godine, vraća se u Zagreb u kojem živi do svoje prerane smrti. Preuzeo je mjesto tajnika Kluba hrvatske ujedinjene opozicije u kojem su bili Neovisna narodna stranka, skupine naprednjaka i matice Stranke prava. One se 1903. udružuju pod imenom Hrvatska stranka prava. Radić nije zadovoljan takvim razvojem događaja. Njegov cilj je bio da se oporba preobrazi u seljačku stranku kojoj će glavna snaga biti seljaštvo, a ne salonski političari, pokvarena i islužena gospoda.

Antun Radić, brat Stjepana Radića, suosnivač HPSS-a

Moderna kolonizacija i Slaveni, knjiga Stjepana Radića izašla u Zagrebu 1904. g.

Kada u tome nije uspio, sa svojim starijim bratom dr. Antunom Radićem započinje pripreme za osnivanje seljačke stranke. Stjepan Radić i njegov brat Antun izrasli su na najpozitivnijim idejama pravaštva Ante Starčevića i narodnjaštva Josipa Jurja Strossmayera. Razlika je bila u tome što oni najjaču političku snagu ne vide u tadašnjoj hrvatskoj gospodi i političarima koji vode бесплодне rasprave i troše vrijeme na međusobna głoženja, već u hrvatskom seljaštvu, tom najbrojnijem dijelu hrvatskoga naroda. U svom političkom radu oni se izravno obraćaju tada potpuno obespravljenom hrvatskom seljaku i radniku. Budućnost hrvatske nacije i države oni vide u seljaštvu koje je tada činilo 90 posto hrvatskoga stanovništva.

Braća Radići u razdoblju od 1902. do 1904. godine rade na organiziranju seljačke stranke. Kroz svoja glasila Dom i Hrvatska misao brojnim člancima se izravno obraćaju hrvatskom selu i seljaštvu, nastojeći ga nacionalno, kulturno, prosvjetno i gospodarski podignuti i politički organizirati. Nakon obavljenih potrebnih pripremnih radnji, osnivanja Privremenog osnivačkog odbora na čelu sa Stjepanom Radićem, dana 22. prosinca 1904. u Zagrebu dolazi do osnutka Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS). Na tom sastanku usvojen je program novoutemeljene stranke i proširen Glavni odbor i donesene odluke o organiziranju stranke na terenu. U prvom Glavnom odboru bila su samo dva seljaka i 19 školovanih članova. Ubrzo je Glavni odbor imao seljačku većinu.

Organiziranjem stranke bavio se uglavnom Stjepan Radić koji je bio njen predsjednik od osnutka do kraja života, dok je glavni ideolog bio njegov stariji brat dr. Antun Radić. Za Antuna je seljaštvo i njegova kultura jedini činitelj i temelj prevladavanja protivnosti hrvatskog društva. Cijelu ideologiju gradi na primarnoj ulozi seljaštva u Hrvatskoj. Kao brat Antun, i Stjepan Radić idejno je potpuno okrenut seljaštvu. Iako je Antunov udio u filozofsko-ideološkom osmišljavanju seljačkog pokreta bio veći, velik je

Prva Glavna skupština HPSS-a, 17. i 18. rujna 1905. g.

bio i Stjepanov doprinos u stvaranju ideologije. Stjepan je više razrađivao državnopravne i političke aspekte stranačke ideologije i praktičnu primjenu. Braća Radić i njihov HPSS prvenstveno su željeli riješiti agrarno, socijalno, nacionalno i hrvatsko državno pitanje u federalistički preuređenoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, uz borbu za uvođenje općeg prava glasa, čime bi dobili najveću priliku za svoju stranku.

Po prirodi dinamičniji od Antuna, Stjepan je imao izraziti smisao za okupljanje seljaštva, što će dati biljeg njegovoj cjelokupnoj političkoj aktivnosti. Krajnji cilj mu je bio pretvaranje hrvatskog seljaštva u glavni subjekt društvenog i političkog života.

Od organiziranja stranke u Banskoj Hrvatskoj do Prvog svjetskog rata HPSS je sudjelovao na svim izborima. Godine 1906. osvojio je oko 500 glasova i ostao bez mandata, godine 1908. osvaja 1500 glasova i dva mandata. Zahvaljujući promjeni i proširenju izbornoga prava godine 1910. osvaja 15 000 glasova i devet mandata, godine 1911. 16 000 glasova i isto 9 mandata. Na zadnjim izborima prije rata, 1913. godine, osvaja 12 917 glasova, ali zahvaljujući nepravednoj izbornoj geometriji osvaja samo tri mandata. Uzrok ovim skromnim rezultatima na izborima do Prvog svjetskog rata bio je važeći izborni red po kojemu su pravo glasa imali samo najobrazovaniji i najbogatiji slojevi društva, odnosno oni koji su plaćali najveće poreze, a hrvatsko seljaštvo u te nije spadalo.

U tom razdoblju do rata, Radić je bio žestoki protivnik Hrvatsko-ugarske nagodbe, Riječke rezolucije i politike *novog kursa*, a zalagao se za *živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu te ujedinjenje hrvatskih zemalja i stvaranje samoštalne hrvatske države u sklopu reformirane Monarhije ili u sklopu Podunavske konfederacije država i naroda*.

Na kraju Prvog svjetskog rata dolazi do raspada Austro-Ugarskog Monarhije i stvaranja novih država. Radić smatra da Hrvati i Slovenci, bez obzira na moguće protivljenje Srba na temelju prirodnog i hrvatskog državnog prava trebaju izgraditi

Putovnica Stjepana Radića, 1918. g.

svoju samostalnu državu. Radić i HPSS aktivno sudjeluju u donošenju povijesnih odluka Hrvatskoga sabora. Hrvatski sabor 29. listopada 1918. godine donosi odluku o raskidanju svih državnopravnih veza s Austrijom i Ugarskom, osnivanju Narodnog vijeća i stvaranju samostalne Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa središtem u Zagrebu.

Velikosrpski predstavnici u Narodnom vijeću na čelu sa Svetozarom Pribičevićem odmah su krenuli u akciju rušenja tek stvorene države i brzom ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom na velikosrpskom konceptu. Na žalost, velika većina članova Narodnog vijeća, pravaši, narodnjaci i ostali građanski političari, salonski političari koji nisu osjećali bilo hrvatskoga naroda, podupiru rad Pribičevića i stvaraju Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Stjepan Radić nije bio protiv povezivanja i zajedništva južnoslavenskih naroda, ali je odlučan protivnik načina na koji se to namjeravalo postići.

Dana 24. studenog 1918. godine na sjednici Narodnog vijeća upravo je on bio osamljeni glas koji se protivio ujedinjenju sa Srbijom. Upravo je Stjepan Radić izrekao onu slavnu rečenicu *Ne idite kao guske u maglu* i dodao da su se svi skupili tamo da *izvrše jedno urotničko djelo protiv naroda, napose protiv Hrvatske i Hrvata*. No, bio je to glas vapajućeg u pustinji. On se jedini suprotstavio onima koji su hrvatski narod, ne pitajući ga, odveli u velikosrpski pakao kojega posljedice osjećamo i danas.

Unatoč tim upozorenjima, delegacija Narodnog vijeća pod vodstvom Svetozara Pribičevića i stomatologa dr. Ante Pavelića pošla je u Beograd gdje je 1. prosinca 1918. godine proglašeno ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom

Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca s dinastijom Karađorđevića na čelu.

Toj novoj nakaradnoj tvorevini upravo je Stjepan Radić bio najveća opasnost. U tako stvorenoj državi Radić nastavlja svoju borbu protiv velikosrpskog, unitarističko - centralističkog monarhističkog režima nastojeći očuvati hrvatsku državnost i hrvatski narod od velikosrpskih nasrtaja. Radić ne priznaje čin ujedinjenja, novu državu i dinastiju Karađorđevića. Čin ujedinjenja nije ratificiran u Hrvatskom Saboru. Radić sve više ističe republikanizam i mirotvorstvo, težeći stvaranju mirotvorne hrvatske seljačke republike koja bi se mogla naći u nekakvoj konfederativnoj zajednici, ali samo ako o tome pravovaljano odluči hrvatski narod i njegov Sabor.

Već 3. veljače 1919. godine na izvanrednoj Skupštini HPSS-a, Radić otvoreno traži samostalnu hrvatsku državu. Zbog toga biva uhapšen, a malo poslije i žena mu Marija s dvije kćeri, zatim Vlatko Maček, Ivan Pernar, Josip Predavac, Ljudevit Kežman i drugi. Radić je zadržan u zatvoru jedanaest mjeseci. Po izlasku iz zatvora, nakon samo tri tjedna, ponovno biva uhićen i osuđen na dvije i pol godine zatvora. Sve je to učinjeno kako bi ga se onemogućilo u predizbornim aktivnostima za Ustavotvornu skupštinu. Na sam dan izbora za Ustavotvornu skupštinu ili Konstituantu pomilovan je i pušten iz zatvora.

HPSS je za te izbore istakao svoje liste samo u Banskoj Hrvatskoj. Potrebno je naglasiti da je u novoj državi uvedeno opće pravo glasa. HPSS je osvojio 230 660 glasova i 50 mandata u Ustavotvornoj skupštini čime postaje četvrta stranka po snazi u državi. Pregaženi su svi stranački protivnici i monarhisti u Banskoj Hrvatskoj. Nakon tog velikog uspjeha, na prijedlog Stjepana Radića stranka mijenja ime u Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS). Svi zastupnici stranke u Zagrebu su se javno zavjetovali da će *do zadnjeg daha svog života, do zadnje kapi svoje krvi, svom svojom snagom, srcem i dušom braniti „svoju svetu domovinu Hrvatsku“ te da će se boriti da ju na načelu samoodređenja naroda ustroje kao neutralnu seljačku republiku.*

Zastupnici republikanske većine Banske Hrvatske, 1920. g.

Stjepan Radić s obitelji, 1913. g.

Obitelj Radić s prijateljima

Stjepan Radić opušten u društvu

Zastupnici HRSS-a na čelu s Radićem nisu se odazvali pozivu na Ustavotvornu skupštinu u Beograd. Protiveći se ujedinjenju na *srpski način* i najavljenom ustavu, on je u Zagrebu, glavnom gradu svoje domovine Hrvatske, okupljao zastupnike svoje stranke u *Hrvatsko narodno zašupstvo*, koje je poput pravog parlamenta raspravljalo o mnogim pitanjima i problemima Hrvatske, među ostalom i o državnom uređenju. To *Zašupstvo* u proljeće 1921. godine prihvaća Radićev konfederalni prijedlog državnog uređenja ili *Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske*. U njemu se naglašava da su Hrvati poseban politički narod koji ima posebni teritorij, sabor i državu. U posljednjem odjeljku Ustava kaže se da *Republika Hrvatska ne priznaje tajnog ugovora između kraljevine Italije i kraljevine Srbije, sklopljenog dne 11. studenoga 1920. u Rapallu, bez Hrvatske i protiv Hrvatske*.

Ustavotvorna skupština je 28. lipnja 1921., na Vidovdan, donijela Ustav kojim je ozakonjeno ujedinjenje i novostvoreni državni ustroj u Kraljevini SHS. Tri hrvatske stranke, Hrvatska republikanska seljačka stranka, Hrvatska stranka prava i Hrvatska zajednica osnivaju federalistički Hrvatski blok koji se svojom *Porukom hrvatskome narodu* još u svibnju 1921., suprotstavio novome ustavu, a pozvao na poštivanje zaključka Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918. godine.

Na drugim parlamentarnim izborima (18. ožujka 1923.) HRSS osvaja 473 733 glasa i, unatoč nepravednoj izbornoj geometriji, osvaja 70 mandata, postavši po snazi druga stranka u državi. Da nije bilo te nepravedne raspodjele mandata HRSS je trebao dobiti 103 mandata. Ti rezultati pokazali su ispravnost Radićeve politike, jer je iza njega i njegove stranke sada stajao gotovo cjelokupan hrvatski narod. To je zaprepastilo beogradske vlastodršce, a još više kada je Radić nakon izbora osnovao Federalistički blok zastupnika HSS-a, Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije, ukupno 111 zastupnika i najavio dolazak u Skupštinu. U Beogradu je zavladao panika, predsjednik vlade Nikola Pašić, bojeći se za svoju vlast, pomišljao je na poništenje izbora i ponovo uhićenje i proganjanje Stjepana Radića. Kako je Radić saznao što mu se sprema, ilegalno je napustio zemlju i preko Mađarske otputovao u Beč, Pariz, London i Moskvu i druge europske zemlje tražeći pomoć u rješavanju hrvatskog nacionalnog i državnog pitanja. U Moskvi je HRSS učlanio u Međunarodni seljački savez (Seljačka internacionala), što je poslije iskorišteno za primjenu Obznane protiv njega. Kada se uvjerio da od inozemne pomoći nema ništa, Radić se sredinom 1924. godine vratio u zemlju. Još prije njegova povratka, zastupnici HRSS-a ušli su u Skupštinu i podržali Opozicijski blok Ljube Davidovića, koji je uz podršku HRSS-a srušio vladu Nikole Pašića i osnovao svoju vladu u kojoj su bila i četiri ministra iz HRSS-a.

Radić i Davidović bili su za sporazum Hrvata i Srba, ali njemu su se suprotstavili Pašić, Pribičević i kralj Aleksandar. Nova vlada Pašić-Pribičević iskoristila je učlanjenje HRSS u Međunarodni seljački savez kako bi primijenila Obznanu i odmah početkom 1925. godine uhitila Radića i ostale najbliže suradnike pod optužbom za separatizam i komunizam. Cilj toga je bilo oslabiti i obezglaviti HRSS uoči novih parlamentarnih izbora održanih početkom veljače 1925. godine. Međutim, na tim trećim

parlamentarnim izborima, iako su Radić i najbliži suradnici u zatvoru, HRSS postiže svoj najveći izborni rezultat. HRSS dobiva 532 872 glasa i 67 mandata u Skupštini.

Kako bi spriječio daljnja batinanja, progone i uhićenja članova HRSS, onemogućavanja rada stranke primjenom Obznane na čelništvo, Radić je u zatvoru vodio pregovore s predstavnicima Dvora. Donosi taktičku odluku o izlasku stranke iz opozicije. Njegov sinovac Pavle Radić u Narodnoj skupštini daje izjavu kojom HRSS priznaje novostvorenu državu, Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđević. Rezultat tog političkog manevra bio je ulaz HRSS-a u Pašićevu vladu, izlazak Radića iz zatvora u srpnju 1925. i njegov ulazak u vladu u listopadu 1925. kao ministra prosvjete. Radi tog naglog političkog zaokreta u HRSS-u dolazi do manjeg previranja, napuštanja stranke i gubitka dijela birača. U skladu s novom taktikom 1925. godine mijenja se ime stranke iz Hrvatske republikanske seljačke stranke u Hrvatsku seljačku stranku (HSS).

Kao ministar u radikalnoj Pašićevoj vladi, Radić se koristi svojim položajem i slobodom kretanja. Putuje po Hrvatskoj, Dalmaciji, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, gdje drži brojne skupove na kojima žestoko osuđuje vladajući režim, korupciju i mito, ne štedeći pri tome ni ministre ni predsjednika vlade u kojoj je i sam ministar. Zbog toga, nakon samo nekoliko mjeseci mora napustiti vladu, iako su u njoj ostali neki ministri iz HSS-a. Sporazum s radikalima trajao je nešto duže od godinu dana.

Početkom 1927. godine Radić najavljuje da će HSS pod imenom Narodna seljačka stranka proširiti svoju djelatnost po cijeloj državi kao općenarodni seljački pokret. Uoči novih parlamentarnih izbora Radić je poslao svoje suradnike u Sloveniju, Vojvodinu, Makedoniju, Srbiju kako bi tamo radili izbornu promidžbu. Vlastodršci u Beogradu, kralj Aleksandar i ostali uplašili su se da bi Radić mogao osvojiti više od sto mandata i time postati najjača stranka u državi.

Na izborima 11. rujna 1927. HSS je osvojio 367 570 glasova i 61 mandat. Glavni razlog pada broja glasača HSS-a bio je privremeni taktički zaokret prema vladajućem režimu, što je dovelo do gubitka jednog dijela glasača.

U jesen iste godine došlo je do pomirenja dva najljuća politička protivnika, Stjepana Radića i Svetozara Pribičevića, koji su do tada bili na posve suprotnim pozicijama. Pribičević je shvatio da Beograd ne drži do prečanskih Srba, osim kada su izbori u pitanju. Izmirenje dovodi do sklapanja sporazuma između prvaka HSS-a i Samostalne demokratske stranke i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije (SDK) koja postaje najbolniji žulj vladajućoj beogradskoj kamarili. Radić i Pribičević žestoko napadaju vladajući velikosrpski unitarističko-centralistički režim i vladu Velje Vukičevića tvrdnjom da je u prečanskim krajevima (zapadno od Dunava) stanje mnogo gore nego u doba austro-ugarske vlasti. Oštro osuđuju izborne zlouporabe, nasilje nad narodom i opozicijom, mito, korupciju koja vlada državom, a u koju su upleteni najviši državni vrhovi. U početku traže promjene unutar postojećeg ustavnog prava, ali uskoro se počinju zalagati za cjeloviti preustroj države i promjenu Vidovdanskog ustava.

Taj zajednički nastup Radića i Pribičevića bio je težak udarac velikosrpskom centralizmu.

Vladajući krugovi i predsjednik vlade Velja Vukičević, nudeći sve moguće, pa i ministarska mjesta pokušavaju razbiti sporazum Radića i Pribičevića. U to se osobno umiješao i kralj Aleksandar nudeći Radiću ministarska mjesta, pa i mandat za sastav nove vlade, ako napusti savez s Pribičevićem. Na sve te pokušaje Seljačko-demokratska koalicija na početku 1928. godine je odgovorila proglasom u kojem se među ostalim kaže: *“Ovaj tvrdi grad (Beograd) je hegemonija vladajuće srbijanske i crnogorske gospode. Taj tvrdi grad je grobnica svih ravnopravnih dijelova države... Tvrdi grad je policijsko-žandarmerijska diktatura hegemoništa, pojačana korupcijom i pljačkom u svim prečanskim krajevima... Seljačko-demokratskoj koaliciji ne preostaje drugo nego rušiti taj tvrdi grad nasilja, korupcije, pljačke i pozvati u borbu sve zdrave snage našeg javnog, narodnog i državnog života.”*

Shvativši da nikako ne mogu ušutkati i slomiti Stjepana Radića i HSS, koji je stvaranjem Seljačko-demokratske koalicije još više osnažio svoje pozicije i nastavio borbu za republikanizam, federalizam i Hrvatsku, velikosrpski vlastodršci odlučili su se na plan o ubojstvu Stjepana Radića i glavnih čelnika stranke. Mislili su da će nakon toga u prečanskim krajevima i državi u cjelini uspostaviti režim kakav oni žele.

Spomenica lipanjskim žrtvama

Stjepan Radić sa suprugom u beogradskoj bolnici nakon atentata

Povratak Stjepana Radića u Zagreb nakon atentata, 8. srpnja 1928. g.

Atentat na Stjepana Radića i hrvatske zastupnike 20. lipnja 1928. godine

Kada su velikosrpski vlastodršci na čelu s kraljem Aleksandrom shvatili da se Stjepana Radića i HSS ne može kupiti niti slomiti, vratili su se na svoje stare planove o ubojstvu Stjepana Radića i glavnih čelnika HSS-a. Ti planovi sežu u vrijeme prije ujedinjenja u Kraljevinu SHS s dinastijom Karađorđević na čelu, kojem se Stjepan Radić žestoko protivio. Tada je te planove radio Svetozar Pribičević kao najžešći zagovaratelj takvog ujedinjenja, a u vrijeme atentata najveći politički istomišljenik Stjepana Radića. I sam kralj Aleksandar je 1920. godine, (tada kao regent), u jednom razgovoru s hrvatskim banom dr. Matkom Laginjom izjavio *ili moja ili njegova glava mora pašti dok sam ja na odgovornom mjestu*.

Za ispunjenje takvih planova, trebalo je stvoriti i povoljnu klimu. Mjesecima prije atentata Vlada, zastupnici Radikalne stranke, dvorska kamarila i prorežimski tisak stvarali su jedno ozračje, jednu psihozu zločina, u kojem se ubojstvo očekivalo i bilo moguće u svakom trenutku. Ono se nametalo kao jedino rješenje ostvarenja unitarističke i centralističke velikosrpske Monarhije. Nažalost, u stvaranju psihoze zločina bili su aktivni i hrvatski frankovci i klerikalci. Četiri dana prije atentata, 16. lipnja u Hrvatskom listu, jedan klerikalac piše *Ali, kada bi nekomu doista uspjelo odstraniti iz javnog života vođu (Radića) zavedenih, zaslijepljenih i pijanih, učinio bi najveće djelo što ga pamti hrvatska povijest*.

U to je vrijeme na dnevni red u Skupštini došla ratifikacija Netunskih konvencija koje su bile zaključene 20. srpnja 1925. godine između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS. Te konvencije, ukupno 31 ugovor i sporazum reguliraju razna pitanja odnosa između dviju država. Njima je Kraljevina SHS jamčila Italiji niz privilegija, od kojih su neke bile uvredljive za suverenitet Kraljevine SHS (npr. talijanskim je državljanima dopušteno da se mogu naseljavati 50 kilometara od zajedničke granice, daje se pravo ribarenja uz istočnu jadransku obalu, agrarna reforma koja se pripremala provesti u Dalmaciji, provodit će se na način da se zaštite interesi talijanskih veleposjednika). Sve te konvencije išle su izravno na štetu Hrvatske i njezina pučanstva na Jadranu. Rok za ratifikaciju bio je 27. srpnja 1928. i Vlada je poduzimala sve kako bi ih Skupština ratificirala.

Opozicija u Skupštini, u kojoj su prednjačili zastupnici HSS-a, vodila je žestoku borbu protiv režima, policijskog terora, nasilja i korupcije, a posebno protiv ratifikacije Netunskih konvencija. Radić je dan prije atentata izjavio: *Možete nas pobiti i izbaciti, ali Netunskih konvencija nećete dobiti*. U tim skupštinskim raspravama padale su teške i uvredljive riječi s obje strane, bilo je otvorenih prijetnji, verbalnih i fizičkih sukoba, izbacivanja iz Skupštine. Sa strane radikala prednjačili su posebice Puniša Račić i Tomo Popović, koji su više puta otvoreno tražili glavu Stjepana Radića.

Tog sudbonosnog 20. lipnja 1928. godine, tri sata prije atentata, crnogorski federalist Sekula Drljević upozorio je Stjepana Radića, u prisustvu Pavla Radića, da ne ide u narodnu skupštinu jer će biti ubijen. Na to upozorenje Radić je odgovorio: *Ja sam kao vojnik u ratu, u rovu, iz koga vodim borbu za prava hrvatskog seljačkog naroda. Ili ću iz toga rova izaći kao pobjeditelj ili će me iz njega mrtvoga iznijeti hrvatski narod*.

Skupština je počela s radom u 9,30 sati. Atmosfera je bila uzavrela. Padaju teške riječi i optužbe između vladajućih i opozicije. Zastupnik HSS-a Ljubomir Maštrović upozorava da u zapisnik s jučerašnje sjednice nisu ušle prijetnje radikalskih zastupnika Tome Popovića i Puniše Račića o tome kako će ovdje (u Skupštini) padati glave i da neće biti mira dok Radić ne bude ubijen. Maštrović je tražio da se to naknadno unese u zapisnik. Na to je Toma Popović reagirao novim uvredama na račun Radića. Nastala je svađa, galama i nadvikivanje, a zastupnik Popović je nastavio s prijetnjama Radiću *da će njegova glava pašti*. Tada riječ uzima Puniša Račić koji je između ostaloga rekao: *...nigda srpski interesi, ...nisu više dovedeni u opasnost nego sada... I gospodo, kao Srbin i narodni poslanik...otvoreno kažem da ću upotrijebiti i drugo oružje da zaštitim interese srpstva*. Kada mu je Ivan Pernar zastupnik HSS-a dobacio *Opljačkali ste begove*, Račić je zatražio od predsjednika da ga kazni ili će ga on kazniti, i da će svatko tko se stavi između njega i Pernara, poginuti. Bilo je točno 11,25 sati kada je Račić izvadio pištolj i počeo pucati na zastupnike HSS-a.

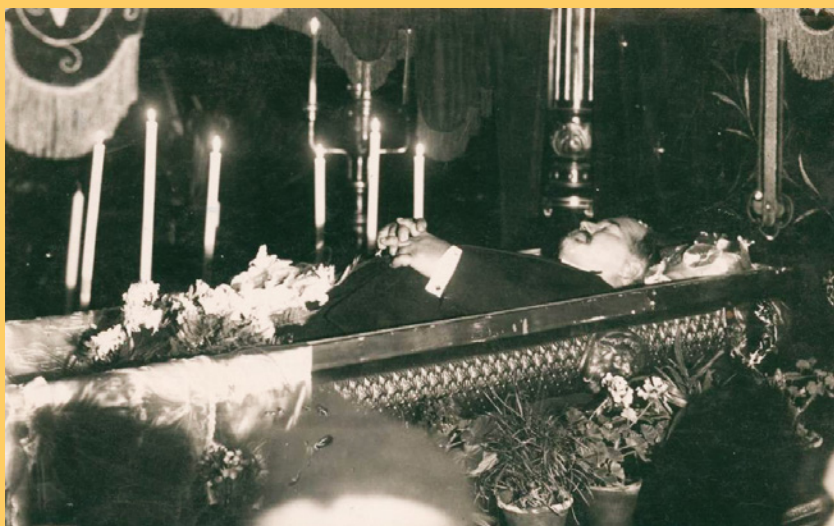
Prvi hitac pogodio je Ivana Pernara, centimetar iznad srca, ranivši ga. Drugim metkom pogođen je dr. Đuro Basariček, točno u srce. Trećim metkom pogođen je Stjepan Radić u trbuh, četvrtim metkom usmrtio je Pavla Radića, petim metkom je ranio Ivana Grandu, a šesti metak je promašio. Dok je Račić pucao, odstupnicu mu je držao četnički vojvoda Lune Jovanović s pištoljem u ruci, a u blizini su se nalazili Dragan Bojović i Toma Popović. Nakon toga je mirno napustio Skupštinu i vičući živela *Velika Srbija* kroz ministarsku sobu izašao na sporedni izlaz gdje ga je spremno čekao automobil i odveo u nepoznatom pravcu.

Za taj teški zločin, nakon lakrdije od suđenja, Puniša Račić je osuđen na 60 godina, s time da se kazna svela na 20 godina robije. Ostali pomagači su oslobođeni. Kaznu je služio u Požarevcu na način da mu je upravitelj zatvora dao kat svoje vile, koja je bila izvan zatvora, i tri posilna, a žena mu je primala državnu mirovinu. Život je provodio u izobilju i potpunoj slobodi. Godine 1941., poslije pada Jugoslavije, otišao je slobodno iz zatvora u Beograd. Pri oslobađanju Beograda, u listopadu 1944. borci jedne partizanske jedinice saznali su za njega i po priči, jedan Crnogorac, komesar, kratkim putem, bez ikakva saslušanja, likvidirao ga je metkom u čelo.

Dana 23. lipnja u Zagrebu su sahranjeni ubijeni Pavle Radić i dr. Đuro Basariček. Bio je to do tada najveći pogreb održan u Zagrebu.

Stjepan Radić je nakon atentata hitno prebačen i operiran u beogradskoj bolnici. Nakon laganog poboljšanja zdravstvenog stanja 8. srpnja prebačen je vlakom u Zagreb, gdje mu je na kolodvoru priređen veličanstveni doček.

Zastupnici Seljačko-demokratske koalicije napustili su Beograd i nisu sudjelovali u radu skupštine koja se ponovo sastala 1. kolovoza 1928. Istoga dana okupili su se u zgradi Hrvatskog sabora gdje su prihvatili rezoluciju o ciljevima Seljačko-demokratske koaliciji i stanju u državi. Njihov cilj je ostvarivanje ravnopravnosti i jednakosti Hrvatske i prečanskih krajeva sa Srbijom. Zatim se naglašava da se sustav hegemonije poslužio organiziranim zločinom kako bi spriječio uspjeh zakonite borbe

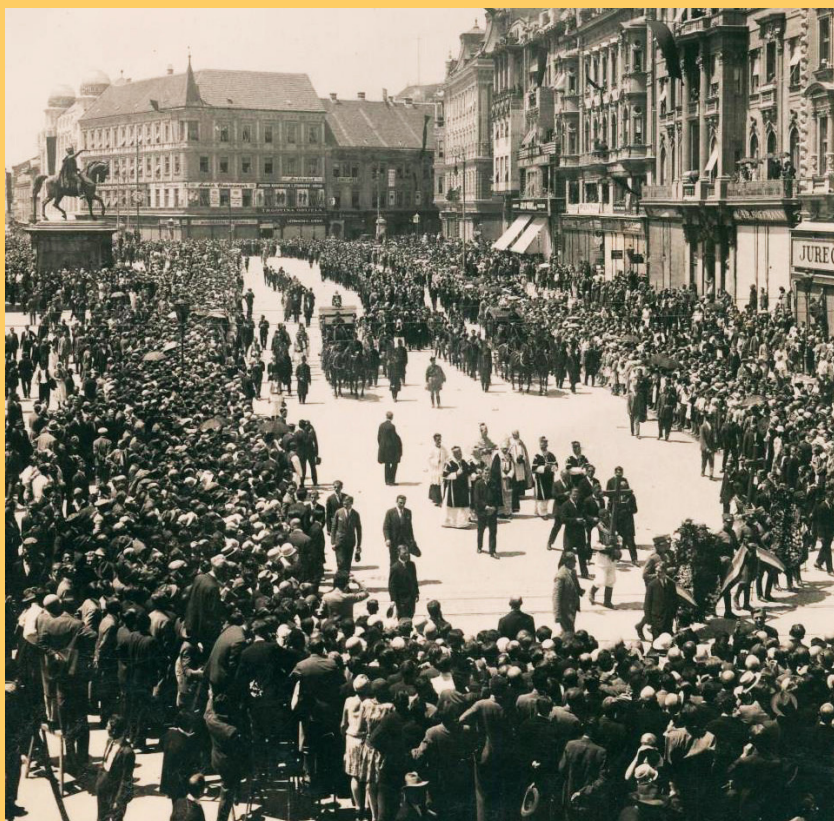
Stjepan Radić na odru, 12. kolovoza 1928. g.

Pogrebna povorka na Trgu bana Jelačića

Pogrebna povorka na Trgu bana Jelačića

Pogrebna povorka na Trgu bana Jelačića

Grob Stjepana Radića u arkadama Mirogoja

Počasna straža Hrvatskog sokola uz Radićev odar

Seljačko-demokratske koalicije. Kako zastupnika prečanskih krajeva nema u Skupštini, tako se ističe nepriznavanje rada Skupštine i njenih odluka za prečanske krajeve te se naglašava odlučnost da se povede borba za preuređenje države.

Seljačko-demokratska koalicija smatra kako se narodi koji su stupili u državnu zajednicu sa Srbijom nisu odrekli svojih narodno-političkih individualiteta, te da je akt od 1. prosinca 1918. iskorišten za nametanje hegemonije Srbije nad ostalim zemljama i narodnim dijelovima. Zločinom u Skupštini u cjelini je poništeno dosadašnje državno uređenje u narodnoj svijesti, te će se povesti odlučna borba za novo državno uređenje u kojem će se osigurati puna ravnopravnost svih entiteta.

Rezoluciju Seljačko-demokratske koalicije od 1. kolovoza 1928. godine na bolesničkom krevetu potpisao je i Stjepan Radić. Bio je to njegov posljednji politički čin, jer je tjedan dana poslije toga, 8. kolovoza umro od posljedica ranjavanja u Skupštini.

Hrvatski narod oprostio se od svoga dragog Vođe i Učitelja 12. kolovoza kada je njegovo tijelo u Mirogojskim arkadama položeno u grob.

Dan iza njegova pogreba, 13. kolovoza, u Skupštini Kraljevine SHS usvojene su Netunske konvencije protiv kojih se Radić odlučno borio i za koje je rekao da neće proći dok je on živ.

Treba posebno naglasiti da je u svojoj borbi protiv velikosrpskih pretenzija hrvatski narod dao mnogobrojne žrtve od stvaranja Kraljevine SHS, preko Jugoslavije do konačne pobjede u Domovinskom ratu. Stjepan Radić nije bio ni prva ni posljednja žrtva u toj borbi, ali svakako je bio najznačajnija.

Naslovnica *Doma*, 15. kolovoza 1928. g.

Zadušnice uz prvu godišnjicu smrti, *Slobodni glas*, 20. lipnja 1929. g.

Na ljetovanju s obitelji na Rabu, 1928. g.

Na ljetovanju s obitelji na Rabu, 1928. g.

Stjepan Radić, HSS i Sjeverna Dalmacija

Hrvatska pučka seljačka stranka do kraja Prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevine SHS nije u Dalmaciji razvijala nikakvu aktivnost. Dalmacija je pripadala austrijskom dijelu Carstva, a Hrvatska mađarskom. Na žalost, u tim godinama Prvoga svjetskog rata Dalmacija se našla kao moneta u velikim geopolitičkim trgovinama. Tajnim Londonskim ugovorom od 26. travnja 1915. godine sile Antante su obećale Italiji teritorijalno proširenje na istočnoj jadranskoj obali kao nagradu za stupanje u rat na njihovoj strani, a sve na štetu hrvatskog narodnog teritorija.

Odmah po završetku rata, već 4. studenog 1918. godine Talijani su se iskrcali u Zadru. Predstavili su se kao saveznička sila, no to je bila samo varka da bi što lakše ovladali dalmatinskim teritorijem. Sljedećih dana ušli su u Šibenik i na otoke Mljet, Hvar, Vis, Korčulu i Lastovo. Iz Zadra su nastavili okupaciju Sjeverne Dalmacije. U Zemunik su ušli 15. prosinca, a u Knin 31. prosinca. Početkom siječnja 1919. zauzeli su Obrovac. Zauzimanje Sjeverne Dalmacije završeno je početkom ožujka kada je okupirana Novalja na Pagu. Žitelji su ih dočekali kao okupatorsku vojsku. Kod Siverića narod je pružio oružani otpor koji je ubrzo skršen. Okupaciju su pozdravljali samo autonomaški iredentistički krugovi. Radi lakšeg upravljanja okupiranim područjem, talijanske su ga vlasti podijelile u tri okupacione zone. Najveći dio današnje Zadarske županije bio je u trećoj zoni sa Zadrom (Biograd, Sali, Nin, Silba, Novigrad). U drugoj zoni bio je Šibenik, Knin i Benkovac. Kada je proglašeno ujedinjenje u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, granicu nove države s Italijom tek je trebalo odrediti. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu nije postignut dogovor te je prepušteno državama se međusobno dogovore. Pregovori su završili 12. studenog 1920. potpisivanjem ugovora u Rapalu. Od otoka Italiji su pripali Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža. Italija je dobila Istru, a Rijeka je bila proglašena slobodnom državom (koju su Talijani ubrzo srušili i priključili je Italiji). Obala je od Sušaka do Ulcinja, osim grada Zadra (koji je pripao Italiji) pripala Kraljevini SHS. Nakon Rapalskog sporazuma Talijani su na sve načine odugovlačili s evakuacijom okupiranog teritorija. Godine 1921. vraćena je druga zona sa Šibenikom, Kninom i Benkovcem. Treću zonu su Talijani napustili tek u ožujku 1923. godine poslije Santamargaretskih konvencija, nakon četiri i pol godine okupacije. Stjepan Radić se žestoko protivio talijanskoj okupaciji hrvatskih krajeva i Rapalskom ugovoru.

Okupirani dio Dalmacije nije sudjelovao u izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. niti je na tom području bilo stranačko-političkog grupiranja.

Sredinom 1921. godine Talijani su napustili drugu zonu te je i tamo počelo stranačko organiziranje. Kada su se 8. i 9. siječnja u Zagrebu sastali izabrani narodni zastupnici HRSS-a (seljačko-republikanska većina Banske Hrvatske) donijeli su rezoluciju

Na ljetovanju s obitelji na Rabu, 1928. g.

u kojoj se pozivaju Hrvati u Dalmaciji da se odluče hoće li se pridružiti braći u Banskoj Hrvatskoj ili će ostati odvojeni od nje. U nastavku rezolucije ističe se da hrvatski narod neće mirovati dok se ne ostvari sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

Ustrojavanje prvih organizacija HSS-a u Dalmaciji krenulo je u Južnoj Dalmaciji, pa se širilo prema sjevernoj i okupiranom području.

Stanovništvo okupiranih dijelova Dalmacije nakon odlaska Talijana i uključivanja u Kraljevinu SHS, susrelo se s političkom dominacijom centralističko-unitarističkih snaga u državi, koje su to legalizirale kroz Vidovdanski ustav. Sve one mjere nasilne centralizacije, koje su bile praksa beogradskog režima, odmah su došle do izražaja u novopridruženom dijelu Dalmacije. Žandari su nasilno sprječavali svaki oblik izražavanja mišljenja koji nije bio po volji velikosrpskom unitarizmu i centralizmu. Razočarenje režimskom centralističkom praksom hrvatske seljake u Dalmaciji dovodi do priklanjanja hrvatskom nacionalnom programu koji je zastupao HRSS. Prve vijesti i podrška HRSS-u iz Sjeverne Dalmacije pojavile su se u Slobodnom domu (glasilo HSS-a od 1920.-1925., Zagreb) još 1920. za vrijeme okupacije. Jedan od glavnih pokretača bio je Grgo Petković iz Budaka. Često se javljao tekstovima i pjesmama u Slobodnom domu.

Na izborima 18. ožujka 1923. u Sjevernoj Dalmaciji HRSS nije postavio svoje kandidate. Tu je hrvatsku anticentralističku orijentaciju predstavljala lista Drinković-Trumbić. Od današnjeg područja Zadarske županije izbori su održani samo u benkovačkom kotaru. Ostali dio zapadno od Benkovca Talijani su napustili neposredno pred izbore (od 3. do 11. ožujka) i nije bilo uvjeta za njihovo održavanje. U Dalmaciji se biralo 15 zastupnika, od kojih je HRSS dobio 9 (uključujući dva s liste Mate Drinkovića). U Južnoj Dalmaciji (Split-Dubrovnik-Kotor)

HRSS je ostvario pobjedu. Od tih izbora počeo se ubrzano širiti utjecaj HRSS-a i Stjepana Radića u Dalmaciji.

Osnivaju se organizacije HRSS-a po mjestima. Hrvati Sjeverne Dalmacije velikom većinom prihvaćaju politiku Stjepana Radića. Teror koji je zaveo beogradski velikosrpski režim rezultira mnogim hapšenjima i kažnjavanjima, već i za same povike: živio Stjepan Radić!, i živila *Republika Hrvatska!* To je dovodilo i do raznih pobuna, kao što je bila 1. studenog 1924. godine u Novigradu gdje je narod napao i razoružao žandare, pa je na kraju intervenirala i vojska. Tom je prigodom uhićeno 43 pristaša HRSS-a. U Šibeniku je održano suđenje na kojem su mnogi kažnjeni visokim zatvorskim kaznama. U teroru žandara (koji su uglavnom bili srpske nacionalnosti) pale su i brojne žrtve. Nepravda i tlačenje postali su narodna svakidašnjica. Na svakom koraku osjećala se svemoć srpskih žandara i njihovih žbira. Sve to nije pokolebalo hrvatski narod koji se još jače veže za Stjepana Radića i HRSS. U Radićevoj politici vidio je mogućnost ostvarenja svojih nacionalnih i socijalnih interesa.

Jedno od najvažnijih pitanja u Dalmaciji bilo je pitanje agrarne reforme u kojoj je još vladao kmetski i kolonatski odnos u kojemu su većina seljaka obrađivala zemlju veleposjednika i plaćala im rentu. Seljaci nisu bili vlasnici zemlje. HSS se žestoko bori da se to pitanje riješi. U pregovorima za sastavljanje koncentracione vlade među uvjetima koje postavlja Stjepan Radić i HSS (17. prosinca 1926.) prvi je bio Zakonska osnova o konačnom uređenju agrarnih odnosa u Dalmaciji. Tek četiri godine iza toga, a tri godine iza smrti Stjepana Radića, 19. listopada 1930. je donesen Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije, a agrarna reforma počela je 1931., da bi bila završena tek iza Drugog svjetskog rata 1947./48. godine. Taj Zakon nije se odnosio na talijanske državljane, vlasnike zemlje, jer je tako određeno Netunskim konvencijama 1925. protiv kojih se Radić žestoko borio, a usvojene su u Narodnoj skupštini dan iza njegova pogreba.

Na izborima 8. veljače 1925. HRSS je postigao veliki uspjeh. U Sjevernoj Dalmaciji od sedam kandidacijskih lista dobio je najviše glasova. U šibenskom kotaru je postao najsnažnija politička stranka. U kotaru Benkovac Nacionalni blok (Narodna radikalna stranka i Samostalna demokratska stranka) je ostvario pobjedu na račun većinskog srpskog stanovništva u općinama Benkovac, Obrovac, Kistanje i Ravni kotari. U većini ostalih općina HRSS je odnio pobjedu, a novoizabrani načelnici bili su članovi HRSS-a.

Godine 1925. slavila se tisućita obljetnica Hrvatskog kraljevstva. Po općinama su održavane velike narodne svečanosti. Tom prigodom u mnogim mjestima podignuti su spomenici, postavljene spomen ploče, kojima je narod jasno izrazio svoje težnje za obnovom hrvatske države i uspostavom njena suvereniteta, a za rušenjem velikosrpske nenarodne tvorevine kakva je bila Kraljevina SHS. Te je godine Stjepan Radić obišao mnoga mjesta u Sjevernoj Dalmaciji. Narod ga je oduševljeno dočekao. Radić je ovaj kraj obišao i 1927. godine.

Na oblasnim izborima 23. siječnja 1927. godine u Splitskoj i Dubrovačkoj oblasti HSS je osvojio apsolutnu većinu.

Na skupštinskim izborima 11. rujna 1927. na području šibensko-zadarskog okruga HSS je dobio najviše glasova i izabrana su tri zastupnika.

Žalobna povorka u Biogradu na Moru na dan Radićeva sprovoda

Vijest o Radićevoj smrti 8. kolovoza 1928. Dalmaciju je zavila u crninu. Posvuda su barjaci spušteni na pola koplja s crnim florom. Na dan pogreba zvonila su crkvena zvana. Organizirane su brojne pogrebne povorke, a prema Zagrebu su krenule posebne žalobne delegacije.

OČI STJEPANA RADIĆA

One ne bijahu stvorene za obične vidike, -
Čvrsto su gledale daleko, daleko na kraj stoljeća:
Mutnu im zavjesu davahu bliske stvari i slike,
Jer su prejasno vidjele raskoš velikog proljeća.

One su nosile u sebi tihog smješka bore,
Što se u zipci ljuljo, na ubitu živio tijelu:
Tada su gledale rasti i vreti golemo more,
A u njem svoju misao ko ribu srebrnobijelu.

O blage zaklane oči, iskopane krvavom rukom,
(za ljudsku smrt prejake, nedohvatno daleke) –
Sada stojite svagdje: nad selom, nad poljem, nad pukom
Ko sunca ljulja vas more i nose ko bistre rijeke.

Pognute glave, div malenom Hrvatskom kroči
Noseć na grubu dlanu blage zaklane oči.

Ivan Goran Kovačić

Posmrtna maska
Stjepana Radića

Spomenik Stjepanu Radiću
u Zagrebu
(sada u Petrinji)